

Een kind als geschenk of als handelswaar? Commercieel draagmoederschap en (het gevaar van) commodificatie

Marloes Hoencamp & Doret de Ruyter

URN:NBN:NL:UI:10-1-100782

Samenvatting

Commercieel draagmoederschap is één van de reproductietechnieken die het voor echtparen met vruchtbaarheidsproblemen mogelijk maakt hun kindwens in vervulling te zien gaan. Deze techniek is echter niet zonder gevolgen voor het kind. Er kan commodificatie optreden, zowel in smalle zin: het kind wordt een product dat gekocht wordt, als in brede zin: het beeld van het kind als geschenk dat niet gemaakt wordt naar de wensen van ouders lijkt te worden uitgesloten. De vraag die daarbij kan worden gesteld is of commodificatie van het kind ethisch te aanvaarden is. Naar een ethische rechtvaardiging van commodificatie kan worden gezocht middels het reflectief equilibrium. Commodificatie en commercieel draagmoederschap zijn alleen gerechtvaardigd wanneer het kind als goed in zichzelf wordt beschouwd.

In het voorjaar van 2011 wordt in India een kind geboren uit een Indiase draagmoeder.¹ Zij is betaald om het kind, dat als een bevruchte anonieme eicel bij haar is ingebracht, voor een Europees echtpaar te dragen en staat het na geboorte aan hen af. De wensouders staan klaar om de pasgeborene op te halen en mee naar huis te nemen. Na een lange procedure wordt de rechtbank uiteindelijk verzocht de Indiase geboorteakte in de registers van de burgerlijke stand in te schrijven. Hoewel de rechtbank dit verzoek afwijst omdat het kind niet de Nederlandse nationaliteit bezit, wijst zij na vaststelling van het vaderschap wel de tijdelijke voogdij toe. De wensouders verzorgen al die tijd de pasgeborene en hebben door het opbouwen van *family life* het vooruitzicht straks ook juridisch ouder te worden.

Door de ontwikkeling in de medische technologie en een toenemend aantal behandelmethoden is de mogelijkheid voor vrouwen met vruchtbaarheidsproblemen om zwanger te worden vergroot. Waar men vroeger vruchtbaarheids-

■ Correspondentieadres: mlmhoencamp@gmail.com

problemen min of meer diende te aanvaarden, kunnen wensouders nu meer in het werk stellen om hun kinderwens in vervulling te zien gaan. Eén van deze mogelijkheden is (commercieel) draagmoederschap. Omdat er in Nederland beperkte toegang en mogelijkheden op het gebied van draagmoederschap zijn en de bemiddeling in commercieel draagmoederschap strafbaar² is gesteld, wijken steeds meer echtparen uit naar het buitenland om een kind te kunnen krijgen (Boele-Woelki, Curry-Sumner, Schrama, & Vonk, 2011; Shenfield et al., 2010). Zoals ook het voorbeeld weergeeft, vraagt dit ingewikkelde juridische procedures en complexe regelingen voor begeleidende instanties. Daarbij komt er op de regelgeving, waarin belangrijke waarborgen voor het kind en de ouders besloten liggen, druk te staan. In bovenstaand voorbeeld betreft dit bijvoorbeeld de gedeeltelijk onbekende afstamming van het kind. Naast deze maatschappelijke en praktische bezwaren kan de vraag gesteld worden of het goed is dat er verschillende mogelijkheden worden geboden om de kinderwens van anders onvruchtbare echtparen te vervullen. Door de uitgebreide mogelijkheden van reproductietechnieken kan een kind gezien worden als een verhandelbaar product, een zogenaamde commodity. Is het moreel aanvaardbaar dat echtparen naar India afreizen om daar tegen betaling hun kind op te halen?

In dit artikel staat deze vraag centraal. Allereerst zal het fenomeen (commercieel) draagmoederschap worden uitgelegd, met de daaraan verbonden mogelijkheden en bezwaren. De pedagogische gevolgen van (commercieel) draagmoederschap zullen daarna kort worden uitgewerkt. In dit artikel is voor een theoretische invalshoek gekozen. Het bezwaar rond commodificatie van kinderen zal hierbij centraal staan. Daarvoor zal eerst het begrip commodificatie worden uitgelegd en zullen de voor- en tegenstanders aan het woord komen. Uiteindelijk zal de vraag worden behandeld of een kind een commodity kan zijn en tegelijkertijd als een kostbaar geschenk aanvaard kan worden.

(Commercieel) draagmoederschap

Het Nederlandse Wetboek van Strafrecht definieert een draagmoeder³ als een vrouw die zwanger is geworden met het voornemen een kind te baren ten behoeve van een ander die het ouderlijk gezag over dat kind wil verwerven, dan wel anderszins duurzaam de verzorging en opvoeding van dat kind op zich wil nemen (Wetboek van Strafrecht, art. 151b, derde lid).

Er kunnen twee vormen van draagmoederschap onderscheiden worden wat betreft de techniek die wordt toegepast bij de totstandkoming van de zwangerschap. Bij hoogtechnologisch draagmoederschap wordt een embryo dat ontstaan is door in-vitrofertilisatie (IVF) met het genetisch materiaal van de beide wensouders of donoren ingebracht in de baarmoeder van de draagmoeder. Het kind kan, in geval van hoogtechnologisch draagmoederschap, genetisch geheel, ten dele of niet verwant zijn aan de ouders die na de draagmoederschap voor het kind willen gaan zorgen (de zogenaamde wensouders). Deze vorm van draagmoederschap dankt zijn naam aan het technologische karakter, er wordt

immers gebruik gemaakt van de IVF-techniek. De baarmoeder van de draagmoeder is door de toediening van hormonen hierop voorbereid. De andere vorm van draagmoederschap is de meer klassieke vorm van draagmoederschap. Dit wordt het laagtechnologische draagmoederschap genoemd, aangezien geen gebruik wordt gemaakt van medische techniek bij de totstandkoming van de zwangerschap. Bij laagtechnologisch draagmoederschap wordt de draagmoeder (kunstmatig) geïnsemineerd met het semen van de wensvader of een donor. Bij deze vorm van draagmoederschap stelt de draagmoeder niet alleen haar baarmoeder ter beschikking, maar levert zij tevens het vrouwelijke genetische component (de eicel) (Protocol ASAA, 2008).

Naast het onderscheiden van draagmoederschap in een hoog- of laagtechnologische vorm, kan onderscheid gemaakt worden ten aanzien van het oogmerk dat de draagmoeder heeft om een kind te dragen voor iemand anders. Een goede vriendin of familielid die bereid is een kind voor wensouders te dragen vanwege altruïstische redenen wordt altruïstisch of ideëel draagmoederschap genoemd. Hierbij draagt een vrouw geheel vrijwillig en zonder oogmerk van financieel gewin een kind voor een andere vrouw die een kinderwens heeft maar deze door fysieke onmogelijkheid niet kan vervullen. Bij deze altruïstische vorm kan de draagmoeder eventueel wel een kleine onkostenvergoeding krijgen voor de door haar gemaakte kosten (Nederlandse Gezondheidsraad, 1997). Het niet alleen vergoeden van onkosten maar ook tegen betaling gebruik maken van de diensten van een draagmoeder wordt commercieel draagmoederschap genoemd of het draagmoederschap met winstoogmerk. Recentelijk wordt door wensouders ook gebruik gemaakt van het zogenaamde internationale draagmoederschap. In geval van deze specifieke vorm van commercieel draagmoederschap komen wensouders uit economisch welvarende landen en worden services aangeboden door bemiddelingsbureaus en draagmoeders uit minder welvarende landen zoals Oekraïne of India (Garavaglia, 2002; Humbyrd, 2009).

Duidelijk moge zijn dat er verschillende soorten draagmoederschap te onderscheiden zijn. Verschillende technieken en oogmerken kunnen in een draagmoederschap samengaan. Zo kan een Nederlandse draagmoeder voor haar zus draagmoeder zijn zonder dat zij daarvoor betaald wordt. Wanneer er geen sprake is van een IVF-procedure is zij, als draagmoeder, ook genetisch moeder van het kind. Het betreft een altruïstisch, laagtechnologisch draagmoederschap. Een draagmoeder in India kan tegen betaling een kind dragen voor een homo-sexueel echtpaar uit Europa. Wanneer er gebruik is gemaakt van donoreicellen, heeft zij geen genetische band met het kind. Het betreft een (internationaal) commercieel, hoogtechnologisch draagmoederschap.⁴ In dit artikel ligt de focus op het commercieel draagmoederschap, waaronder internationaal commercieel draagmoederschap.

De mogelijkheden en bezwaren van draagmoederschap

Eén van de belangrijkste mogelijkheden die draagmoederschap biedt is dat echtparen of alleenstaanden met kinderwens een alternatief hebben voor adoptie of pleegouderschap. Wensouders hebben de mogelijkheid om toch een aan hen (volledig of ten dele) genetisch verwant kind te krijgen. Ook kan draagmoederschap een mogelijkheid zijn voor alleenstaande mannen of homoseksuele stellen met kinderwens. De mogelijkheid van draagmoederschap zal, naast allerlei andere reproductietechnieken, steeds belangrijker worden gezien de verwachting dat in de toekomst de onvruchtbaarheid groter zal worden (o.a. Kievits & Adriaanse, 2005).

Naast deze mogelijkheden kan men met bovenstaande beschrijvingen aanvoelen dat draagmoederschap ook bezwaren met zich meebrengt. In dit artikel wordt er alleen ingegaan op de bezwaren die gemaakt kunnen worden bij het commercieel draagmoederschap. Humbyrd (2009) onderscheidt drie bezwaren rond het commercieel draagmoederschap, namelijk het welzijns-, exploitatie- en commodificatiebezwaar. Het welzijnsbezwaar richt zich op het welzijn van alle betrokken partijen. Daarbij spelen vragen als: Wordt het belang van het kind wel gediend met commercieel draagmoederschap? Is het goed voor een kind te weten dat er voor hem of haar betaald is? Vindt er geen afpersing plaats bij de wensouders? De belangen en het welzijn van de draagmoeder worden ook onder dit bezwaar geschaard. Hierbij spelen vragen als: Is de draagmoeder voldoende voorbereid op het doen van afstand? Zijn er voldoende beschermingsmaatregelen getroffen rond de geboorte? Het exploitatiebezwaar is een verbijzondering van het welzijnsbezwaar en heeft betrekking op het gegeven dat er veel gebruikgemaakt wordt van de diensten van draagmoeders in de Verenigde Staten, India, Rusland en Oekraïne. Dit zou er op kunnen duiden dat het commerciële aspect een grote rol speelt in de keuze voor draagmoederschap en maakt het commercieel draagmoederschap daarmee exploitatie gevoelig (Boele-Woelki et al., 2011; Larkey, 2003). Het derde bezwaar is ook een uitwerking van het welzijnsbezwaar en één van de belangrijkste bezwaren in het debat rond commercieel draagmoederschap, namelijk dat er een mogelijkheid wordt gecreëerd dat kinderen kunnen worden gekocht en verkocht. Dit verwoordt Humbyrd (2009) als het commodificatiebezwaar: commercieel draagmoederschap kan een markt van baby's creëren (Spar, 2006). Het kind is op deze markt het product, een zogenaamde commoditeit. Het bezwaar richt zich op de vraag of een kind wel als handelswaar mag worden gezien, en of dit niet in strijd is met de menselijke waardigheid (Parks, 2009).

De pedagogische gevolgen van draagmoederschap

Naast de mogelijkheid die draagmoederschap creëert om de kinderwens van echtparen te kunnen vervullen en een gelukkig gezinsleven op te bouwen, wordt er ook gewezen op de mogelijke risico's voor het kind die deze techniek

en andere reproductietechnieken met zich meebrengen. Door tegenstanders wordt bijvoorbeeld verwezen naar de consequenties voor de gehechtheidsrelatie (Humbyrd, 2009). Hechting zou volgens deze tegenstanders al plaatsvinden in de baarmoeder en door een scheiding na de geboorte van het kind zal er aan deze gehechtheidsrelatie schade worden toegebracht en daarmee aan het kind. Voorstanders van (commercieel) draagmoederschap verwijzen echter naar de relatie die na de geboorte kan ontstaan tussen kind en wensouders en zien voor een gezonde ontwikkeling van een gehechtheidsrelatie geen problemen. Op dit moment zijn er geen redenen gevonden om te spreken van negatieve gevolgen voor de ontwikkeling van een gehechtheidsrelatie tussen het kind en zijn wensouders in het geval van draagmoederschap (Golombok, Murray, Brinsden, & Abdalla, 1999; Owen & Golombok, 2009). Specifiek onderzoek naar de consequenties voor de gehechtheidsrelatie van kinderen met hun wensouders zal meer inzicht moeten verschaffen.

Daarnaast zijn er relatief weinig empirische studies bekend over de gevolgen van commercieel draagmoederschap voor het kind in latere leeftijdsfasen. De meeste artikelen of publicaties die geschreven zijn over commercieel draagmoederschap betreffen de intentie en ervaring van de draagmoeder (Ciccarelli & Beckman, 2005). Er is een aantal empirische studies van de onderzoekers Golombok (Golombok, Murray, Jadva, MacCallum, & Lycett, 2004; Golombok, MacCallum, Murray, Lycett, & Jadva, 2006a; Golombok et al., 2006b) en MacCallum (MacCallum, Lycett, Murray, Jadva, & Golombok, 2003). Deze studies hebben echter betrekking op zeer jonge kinderen en betreft draagmoederschap begeleid door professionele overheidsinstanties. Zij zijn daarom niet voldoende om alle vragen rondom (internationaal) commercieel draagmoederschap te beantwoorden. Het is belangrijk om te onderzoeken wat de consequentie van 'het gekocht zijn' is voor het welzijn van kinderen. Wat doet het bijvoorbeeld met kinderen wanneer zij weten dat hun ouders hen zo graag wensten dat zij daarvoor veel geld over hadden? Heeft dit invloed op hun zelfrespect, lijden zij onder (vermeende) hoge verwachtingen van ouders, etc.?

Commodificatie

In 1987 betoogde Radin in de Harvard Law Review dat op de markt van vraag en aanbod niet alles gekocht of verkocht zou mogen worden. Volgens haar zou marktwerking alleen gerechtvaardigd zijn zolang deze niet de persoon en diens persoonlijkheid geweld aandoet. In dat licht verklaarde zij dat bepaalde producten of diensten voor de economische markt ongeschikt zijn, zogenoemd: market inalienable. Radin paste haar theorie vervolgens toe bij omstreden onderwerpen als prostitutie, de verkoop van baby's en draagmoederschap (Radin, 1987). Om uit te leggen welke zaken wel of niet geschikt zijn voor marktwerking gebruikte Radin het begrip commodificatie, dat zij als volgt omschreef:

'The term 'commodification' most broadly construed, includes not only actual buying and selling of something (commodification in the narrow sense), but also regarding the thing in terms of market rhetoric, 'the practice of thinking about interactions as if they were sale transactions', and applying market methodology to it. Commodification thus includes owning, pricing, selling and evaluating interactions in terms of monetary cost-benefit analysis or regarding these activities as appropriate.'

(Radin, 1992, p. 174)

Volgens dit citaat heeft commodificatie niet alleen betrekking op koop en verkoop (commodificatie in smalle zin). Commodificatie is ook het proces dat gepaard gaat met retoriek en methodes van de markt (commodificatie in brede zin). Commodificatie is in de definitie van Radin een descriptief begrip, een omschrijving van een proces. Het bevat geen oordeel over de processen van commodificatie van producten of diensten. Pas in de uitleg van Radin over het type product en het ideaal van menselijk floreren wordt er een norm voor de rechtvaardiging of het afwijzen van commodificatie gegeven.

Radin onderscheidt producten in twee types: persoonlijk en fungibel. Er wordt gesproken van persoonlijk eigendom wanneer het product of de dienst geïdentificeerd kan worden met het karakter van de persoon. Het betreft het unieke aspect van die persoon. In deze discussie is het persoonlijk eigendom met name de lichamelijke integriteit van die persoon en de waardigheid van zijn of haar leven. Persoonlijk eigendom kan niet worden weggenomen en vervangen door geld of andere zaken zonder de eigenaar persoonlijke schade te berokkenen. Het verhandelen van fungibel eigendom is als het verhandelen van geld. Fungibele eigendommen zijn niet intrinsiek verbonden aan een persoon en zijn, volgens Radin, daarom geschikt voor commodificatie. Persoonlijke eigendommen als fungibel zien is een bedreiging voor een persoon en tast het ideaal van menselijk floreren aan.

Het begrip commodificatie is dus niet direct of altijd verbonden aan marktongeschiktheid. Daarvan is pas sprake wanneer een persoonlijk eigendom wordt gecommodificeerd. Het proces van commodificatie creëert namelijk in dat geval een inferieure conceptie van persoonlijkheid in plaats van één die uitdrukking geeft aan het ideaal van uniek zijn (Ezra, 2006; Radin, 1987, 1992). Binnen het commodificatieproces is vooral het discours, hoe er gedacht en gesproken wordt over een product of dienst (commodificatie in brede zin), van belang. Op basis van dit denken of spreken kunnen we volgens haar een intuïtief oordeel vormen over de wijze waarop we de commodificatie van een product of dienst zouden moeten beoordelen.

Wanneer Radin (1987, 1992) het begrip commodificatie en het ideaal van menselijk floreren toepast op het onderwerp commercieel draagmoederschap, komt zij tot de conclusie dat commercieel draagmoederschap ongeschikt is voor de markt. Dit omdat een kind een persoon is en het lichaam van de vrouw persoonlijk eigendom; ze zijn daarom niet fungibel. Bij commodificatie van een

kind in brede zin wordt de conceptie van een persoon ontzield en is het een abstract geheel geworden dat gedefinieerd wordt in financiële winst. Radin beoogt dat deze commodificatie in brede zin nog verder gaat. Wanneer kinderen commoditeiten worden zal het, volgens Radin, niet langer gaan om de verkoop van alleen de baby of het kind zelf, maar ook om zijn of haar kenmerken. Radin waarschuwt dan ook: *'When the baby becomes a commodity, all its personal attributes – sex, eye color, predicated IQ, predicated height, and the like- become commodified as well. This is to conceive of potentially all personal attributes in market rhetoric'* (Radin, 1992, p. 186). Naar gelang van persoonlijke voorkeur en naar heersende opvattingen zullen baby's met bepaalde kenmerken hoger liggen in prijs en waarde.

Is er sprake van commodificatie?

Tegenstanders van commercieel draagmoederschap of auteurs die betogen dat het kind een commoditeit wordt, hebben doorgaans commodificatie in brede zin op het oog (onder andere Ezra, 2006; Garavaglia, 2002). Zij ageren tegen de acceptatie van de marktretoriek en de financiële winst die gemaakt wordt met de verkoop van baby's (waaronder Spar, 2006). Andere auteurs stellen dat commodificatie weliswaar optreedt, maar dat dit niet bezwaarlijk is of slechts een definitiekwestie is. Zij hebben daarmee de commodificatie in smalle zin op het oog. Tot slot vinden sommigen de discussie rond de koop en verkoop van kinderen zinloos en overtrokken (Ezra, 2006). Deze auteurs lijken te suggereren dat het voor iedereen helder is dat een kind geen commoditeit kan zijn en er van marktwerking geen sprake is. In reactie hierop waarschuwt Murray (1996) voor het negeren van ontwikkelingen van de markt. Waar producenten nu zeggen dat sommige producten of diensten niet voor commercie geschikt zijn, om redenen als intrinsieke waarde of de kwetsbaarheid van een kind, zal na verloop van tijd de morele logica haar zeggingskracht verliezen aan de liberale markteconomische claim dat hoe meer er wordt gedistribueerd, hoe beter het is (Murray, 1996). Murray acht het om die reden noodzakelijk dat de discussie wordt gevoerd of er commodificatie van kinderen optreedt. Met deze discussie kan namelijk ook duidelijk worden waarom kinderen wel of niet gecommodificeerd mogen worden.⁵

Het kind in commercieel draagmoederschap: een commoditeit

Verscheidene auteurs claimen dat er commodificatie van kinderen optreedt in situaties van commercieel draagmoederschap en vinden dit ook bezwaarlijk. Het is volgens deze auteurs duidelijk dat er sprake is van commodificatie van kinderen in smalle en brede zin. Het eerste blijkt uit de praktijk, er wordt immers betaald voor het kind. Bovendien streeft de bemiddelende partij binnen deze markt in kinderen naar maximale winst (Spar, 2006). Ter illustratie: in internationaal georiënteerde advertenties worden de diensten van meerdere In-

diase draagmoeders aangeboden tegen een gereduceerd tarief. Het gebruik van meerdere draagmoeders op hetzelfde moment wordt daarin aangeprezen. Zodoende wordt de kans op een zwangerschap vergroot. Het probleem dat wensouders vervolgens teveel baby's kunnen verwachten, kan vervolgens worden opgelost met een abortus (Gaudium, 2011; Wyzax Medical Tourism, 2011).⁶

De ontwikkelingen van reproductietechnieken hebben aan de commodificatie van kinderen een bijdrage geleverd, volgens Zehr (2007). Naast het feit dat de houding ten opzichte van commercieel draagmoederschap hierdoor veranderde, werd deze techniek (naast andere reproductietechnieken) ook meer als een middel gezien waarmee financieel gewin kon worden behaald. Oude noties als het 'krijgen van kinderen' of 'de gift van nieuw leven' waren en zijn zodoende niet langer houdbaar. Deze noties worden tegenwoordig meer gedefinieerd in het discours van de markt, zoals 'het maken van kinderen' (Garavaglia, 2002). Er kan dientengevolge gesteld worden dat door de reproductietechnologie de maatschappij een 'technocratische mentaliteit' heeft aangenomen tegenover het krijgen van kinderen (Garavaglia, 2002). Dit heeft er in geresulteerd dat kinderen behandeld en verhandeld worden als 'artefacten': een voor en door mensen vervaardigd, bewerkt en gebruikt voorwerp. Er is dus sprake van commodificatie in smalle en brede zin.

In 1983 hadden de wetenschappers Krimmel en Robertson de dilemma's die het (commercieel) draagmoederschap met zich meebrengt al voorzien. In het debat ontstonden er twee fronten. Aan de ene kant vonden sommigen dat draagmoederschap maar weinig verschilde van adoptie en werd draagmoederschap als een geschikt middel gezien voor echtparen met een onvervulde kinderwens. Aan de andere kant werd het draagmoederschap afgekeurd, omdat het kind niet meer als doel in zichzelf werd gezien. Het werd een product en project van draagmoeder en wensouders. Krimmel (1992) stelt dat een kind nooit voor de bevrediging van de belangen van anderen gecreëerd mag worden, aangezien dit niet in overeenstemming is met de tweede Kantiaanse categorische imperatief dat personen als doel in zichzelf beschouwd moeten worden en nooit als middel alleen. In veel procedures, waaronder die van adoptie, is het belang of het welzijn van het kind leidend of doorslaggevend. De nadruk ligt op de behoeften van het kind en deze behoeften gaan boven de behoeften of verlangens van ouders. Krimmel meent dat in gevallen van (commercieel) draagmoederschap, waar de behoeften van het kind niet meer boven de behoeften van ouders worden gesteld, er in de gedachtewereld van volwassenen een eerste stap wordt gezet in het proces van commodificatie van het kind: het kind wordt gezien als de vervuller van de behoeften van zijn of haar (wens)ouders. Zijns inziens is dus zowel commodificatie in smalle als in brede zin bezwaarlijk.

Het kind in commercieel draagmoederschap: een commoditeit uit noodzaak

Er zijn ook auteurs die menen dat commodificatie (in smalle en brede zin) van kinderen inderdaad optreedt, maar dat niet bezwaarlijk vinden of slechts een

bezwaar zien wanneer er aan bepaalde waarborgen niet wordt voldaan. Krawiec (2008) verdedigt dit standpunt. Zij erkent het bestaan van een markt in baby's of kinderen. Zij onderschrijft echter niet het standpunt dat er voor kinderen niet zou mogen worden betaald of dat zij geen commoditeiten zouden mogen zijn. Krawiec stelt dat er op de markt van commercieel draagmoederschap betaald moet worden voor de diensten van een draagmoeder en een financiële transactie noodzakelijk is. Deze transactie kan vanwege de lage waarde van de transactie nog steeds als altruïstisch beschouwd worden. Commodificatie in brede zin meent Krawiec vooral te zien bij de *market intermediaries*, de bemiddelingsorganisaties en de fertiliteitsklinieken. Deze willen immers hun diensten gecompenseerd zien en gebruiken de middelen van de commercie. Zij kennen geen altruïstische houding of een filantropische instelling en zullen dan ook naar financiële winst streven. Deze houding van bemiddelaars vindt Krawiec echter ook niet bezwaarlijk. Zij maken het immers mogelijk dat wensouders hun geluk in vervulling zien gaan en draagmoeders hun dienst kunnen vervullen. Commodificatie (in smalle en in brede zin) van kinderen dient daarmee het geluk van wensouders en is, volgens Krawiec, zodoende niet bezwaarlijk maar noodzakelijk.

Het kind in commercieel draagmoederschap: een geschenk

Sommige auteurs spreken tegen dat er sprake is van commodificatie van kinderen in geval van commercieel draagmoederschap. Opvallend is dat zij tegelijkertijd deze commodificatie bezwaarlijk achten voor het kind. Allereerst stellen deze auteurs vragen bij de juistheid van het begrip 'commercieel draagmoederschap'. Zij betwijfelen of deze benaming wel recht doet aan de partijen die deze overeenkomst met elkaar aangaan. Tevens lijken zij uit te sluiten dat het kind een commoditeit wordt, omdat huns inziens financieel gewin geen of een bescheiden rol speelt in de overeenkomsten. Deze auteurs wijzen er op dat veel (Amerikaanse) draagmoeders in eerste instantie niet een financieel gewin voor hun dienst beogen, maar juist wensouders gelukkig willen maken (Richey, 2005). Ook wijzen deze auteurs er op dat veel vrouwen zich in hun beslissing om draagmoeder te worden gesterkt voelen door het idee dat zij daarmee de mogelijkheid hebben om nieuw leven te schenken aan wensouders (Teman, 2008; Watson, 2007). Het kind in commercieel draagmoederschap wordt, volgens deze auteurs, geen commoditeit maar juist een kostbaar geschenk van de draagmoeder aan de wensmoeder, dat zich niet laat uitdrukken in financiële middelen. De draagmoeder bewijst hun de onbetaalbare dienst door hun wens te vervullen. Hoewel de draagmoeder daarvoor wordt betaald, impliceert dit volgens de auteurs niet een eventuele commodificatie van het kind.

Voor de vragen die vervolgens rond het commercieel draagmoederschap overblijven verwijzen veel auteurs naar het doel van de overeenkomst. Dit doel is, volgens deze auteurs, cruciaal in de beantwoording van de vraag of er sprake is van commodificatie van het kind (Damelio & Sorensen, 2008). Commercieel

draagmoederschap heeft als doel wensouders gelukkig te maken, namelijk door een kinderwens in vervulling te laten gaan. Dit doel strookt niet met financiële winst en marktwerking. Met behulp van deze redenering zouden deze auteurs kunnen stellen dat er formeel gezien een koop en verkoop is van kinderen (commodificatie in smalle zin), maar dat de retoriek of methodiek van de marktwerking door het doel (namelijk verwachting, liefde en geluk) van de overeenkomst niet van toepassing is (commodificatie in brede zin). Echter, dat er sprake zou zijn van commodificatie in smalle zin onderschrijven de auteurs ook niet. Dit lijkt dan met name om een definitiekwestie van het begrip commodificatie te gaan.

Het kind als commoditeit én kostbaar geschenk?

Wordt het kind een commoditeit in commercieel draagmoederschap? Door de hierboven genoemde auteurs is deze vraag zowel bevestigend als ontkennend beantwoord. In de beantwoording van de vraag of een kind daadwerkelijk een commoditeit wordt, is het belangrijk rekening te houden met de doelstelling van alle betrokken partijen bij commercieel draagmoederschap. Deze betrokken partijen zijn: de draagmoeder, de bemiddelingsorganisaties of fertiliteitsklinieken (hierna samen te noemen: bemiddelingsorganisaties) en de wensouders. Een inventarisatie van de doelstellingen per partij op de vraag of een kind een commoditeit wordt in commercieel draagmoederschap is dan ook op zijn plaats.

Draagmoeders verdienen veel geld aan hun diensten en dragen op die manier bij aan de commodificatie van het kind (o.a. Blaak, 2008). Andere auteurs beweren echter dat de draagmoeders slechts een klein financieel gewin of vergoeding beogen en het eerste motief voor hun diensten een altruïstisch motief is (Krawiec, 2008; Richey, 2005). De rol van de draagmoeder in het commodificatieproces is volgens deze auteurs beperkt tot commodificatie in smalle zin.

De redenen van bemiddelingsorganisaties om wensouders en draagmoeders met elkaar te verbinden zijn grotendeels financieel (Krawiec, 2008; Spar, 2006). Deze organisaties stimuleren de commodificatie (in brede zin) van kinderen, doordat zij marktretoriek toepassen en financieel gewin nastreven. Krawiec (2008) vindt deze commodificatie van kinderen door bemiddelingsorganisaties noodzakelijk. Dat zij winst behalen op de koop en verkoop van kinderen (commodificatie in brede zin), vindt zij niet zonder meer bezwaarlijk (Krawiec, 2008). Zij maken het immers mogelijk de kinderwens van wensouders te vervullen. Maar volgens andere auteurs scheppen deze bemiddelingsorganisaties door commodificatie een ander mensbeeld (Garavaglia, 2002; Zehr, 2007). Met name bepaald taalgebruik in aanprijzingen voedt namelijk het idee in de maatschappij dat een kind een product is. Deze commodificatie in brede zin stimuleert het idee dat het kind voor de ouder wordt gemaakt.

De laatste partij in commercieel draagmoederschap wordt in het commodificatieproces door bijna alle auteurs genoemd en beoordeeld: de wensouders. Blaak (2008) en de al eerder genoemde Krimmel (1992) zien in de houding

van wensouders een belangrijke factor in het (bezwaarlijke) commodificatieproces. Blaak (2008) meent dat de houding van wensouders een belangrijk aandeel heeft in het proces van commodificatie (in brede zin). Volgens haar is het kind van een onbetaalbaar geschenk een recht geworden dat naar wens van de wensouders gekocht en verkocht kan worden. De markt (vertegenwoordigd in diverse bemiddelingsorganisaties en fertiliteitsklinieken) speelt in op de ontwikkelingen van de tijd en de behoefte van de consument (hier: de wensouders). De houding van wensouders vergroot en stimuleert zodoende het commodificatieproces. De wensouders kunnen door hun houding bijdragen aan het idee dat het kind een product en recht is. Aan de andere kant zijn er auteurs die claimen dat wensouders het geluk dat zij ontvangen niet in geld kunnen uitdrukken en dat hun doel, namelijk liefde en geluk, niet strookt met het idee bij te dragen aan de commodificatie van het kind (Damelio & Sorensen, 2008).

Zoals al eerder is opgemerkt, is het opvallend dat de auteurs die betogen dat er geen sprake is van commodificatie deze commodificatie tegelijkertijd bezwaarlijk achten. De meesten erkennen dat er betaald wordt voor het kind, maar nuanceren dit gegeven door bijvoorbeeld te stellen dat draagmoeders wensouders gelukkig willen maken met een 'onbetaalbaar' geschenk of dat het doel van de overeenkomst commodificatie uitsluit (o.a. Richey, 2005). Hiermee lijken zij echter eerder te willen zeggen dat er geen sprake is van commodificatie die bezwaarlijk is. Er wordt wel betaald voor een kind, maar door de rol van de draagmoeder en de rol van de wensouders is dit verantwoord en toelaatbaar. Over de rol van bemiddelingsorganisaties zwijgen zij.

Met de voorgaande inventarisatie van partijen kan gesteld worden dat het kind een commoditeit wordt in commercieel draagmoederschap, zowel in smalle als in brede zin. Met name de commodificatie in brede zin wordt als bezwaarlijk beschouwd. Een kind kan echter nog steeds als kostbaar geschenk worden gezien, ook wanneer de draagmoeder en de bemiddelingsorganisaties daarvoor betaald worden. De draagmoeder en de bemiddelingsorganisaties zijn immers voorwaarde voor de vervulling van het geluk van wensouders. De houding van wensouders is in het commodificatieproces bepalend. Conceptueel gezien sluit het beeld van een kind als commoditeit het beeld van het kind als geschenk uit, omdat er ook persoonlijke eigendommen worden verhandeld. Wensouders kunnen echter ondanks het feit dat zij voor het kind betalen wel het idee hebben dat een kind onbetaalbaar is of onmogelijk in een bepaalde geldwaarde uitgedrukt kan worden. Dat is een verschil in de waarde die de markt aan een kind geeft en de waarde die wensouders aan een kind verbinden. De emotionele waarde kan voor wensouders vele malen de economische waarde overstijgen en zelfs uitgedrukt worden in een zekere onbetaalbaarheid, ondanks het feit dat wensouders de bemiddelingsorganisatie en draagmoeder betaald hebben.

Evaluatie van argumenten: Is commodificatie van een kind ethisch te legitimeren?

Om te onderzoeken of commercieel draagmoederschap ethisch gerechtvaardigd kan worden zullen bovenstaande argumenten tegen elkaar worden afgewogen. Hiervoor wordt gebruik gemaakt van de stappen van het reflectief equilibrium (Rawls, 1972; Spiecker & Steutel, 2001). Met behulp van het reflectief equilibrium wordt een normatieve positie gerechtvaardigd door intuïties en argumenten in kaart te brengen en die af te wegen tegen morele principes, eerst die van de evaluator zelf, wat leidt tot een smal reflectief equilibrium, dat vervolgens afgewogen wordt tegen empirische data, theorieën en andere ethische principes, wat uitmondt in het breed reflectief equilibrium. Dit model wordt ook wel het coherentiemodel genoemd, doordat gezocht wordt naar een samenhang tussen intuïties, principes en theorieën (Daniels, 1996, 2003). De eindconclusie is een voorlopige balans en wordt aangepast wanneer nieuwe informatie hiertoe aanleiding geeft.

In het hiernavolgende zullen we direct intuïties en verschillende ethische principes tegen elkaar afwegen om te komen tot een breed reflectief equilibrium. In dit breed reflectief equilibrium worden niet alleen het Kantiaanse principe en het utilistische principe die aansluiten op de hierboven genoemde argumenten meegenomen, maar ook een heel ander principe, namelijk dat kinderen een *imago dei* zijn.

Waarom is het moreel verwerpelijk of juist gerechtvaardigd dat een kind een commoditeit wordt? Enkele intuïties hebben we in het voorgaande genoemd. Een intuïtie die gebruik maken van commerciële draagmoeders om een kind te krijgen legitiem is, is dat voor alle echtparen (die dat kunnen betalen) een mogelijkheid gecreëerd wordt om kinderen te kunnen krijgen. Dit is goed omdat zij hiermee een diepe wens in vervulling kunnen laten gaan, wat bijdraagt aan hun welbevinden. Een tegengestelde intuïtie is echter dat een kind niet verhandeld mag worden en vatbaar mag zijn voor het discours van de markt (commodificatie in brede zin), omdat een kind daar te kostbaar of belangrijk voor is.

In de afweging van de intuïties zullen we helder moeten zijn over hetgeen we precies beoordelen: gaat het om commodificatie in brede en in smalle zin? Het is immers niet uitgesloten dat het één wel verdedigbaar is, maar het andere niet, zoals we in de vorige paragraaf ook zagen. Zo is een sterke intuïtie dat er wel betaald zou mogen worden voor het kind, maar het discours van de markt niet gebezigd mag worden. Bemiddelingsorganisaties handelen met deze redenering niet per definitie moreel verwerpelijk, zolang zij het beeld van het kind als geschenk maar niet vervormen. Daarnaast kunnen pedagogische principes gesteld worden, zoals dat van wensouders verwacht mag worden dat zij het kind dat zij kopen onvoorwaardelijk liefhebben en dat wanneer de indruk bestaat dat de wensouders alleen kinderen willen hebben die aan specifieke kenmerken voldoen die de wensouders wensen, de aankoop van het kind niet gelegitimeerd is. Als laatste kunnen ook ethische principes meegewogen wor-

den. Een dergelijk principe is bijvoorbeeld de waardigheid van het leven of dat een kind behandeld moet worden met respect voor zijn leven omdat het een menselijk wezen is. Principes kunnen echter ook conflicteren. We menen bijvoorbeeld dat het geluk van echtparen met een kinderwens niet opweegt tegen de waardigheid van het kind en de verantwoorde en respectvolle manier waarop er met het kind omgegaan dient te worden.

Hoe verhouden de genoemde intuïties zich tot morele principes? We kunnen hier slechts beknopt de principes van enkele ethische theorieën en intuïties tegen elkaar afwegen. Het utilistisch principe dat een handeling legitiem is als die bijdraagt aan het (maximale) welzijn van betrokken partijen leidt er toe dat we de intuïtie dat commercieel draagmoederschap bijdraagt aan het welzijn van wensouders afwegen tegen het welzijn van het kind en de draagmoeder. Het welzijn van de bemiddelende organisaties laten we hier voor het gemak buiten beschouwing. Verondersteld mag worden dat dergelijke commerciële instanties ook op andere manieren geld kunnen verdienen. Sandel (2010) omschrijft deze utilistische manier van denken en past het toe op het commercieel draagmoederschap. Een utilist zal commercieel draagmoederschap niet verwerpelijk vinden indien er sprake is van commodificatie in smalle zin. Het zal het welzijn van betrokkenen dienen: de draagmoeder ontvangt haar geld en de wensouders zien hun kinderwens in vervulling gaan. Daarbij moet dan wel verondersteld worden dat de wensouders het welzijn van het kind zullen dienen. Het simpele feit dat een kind gaat bestaan betekent nog niet dat dit beter is dan dat het kind niet geboren zou worden. Indien ouders dit doen, zal een utilist tot de conclusie komen dat het welzijn van alle betrokkenen (ook degene die er nog niet is) gediend wordt en commodificatie in smalle zin moreel acceptabel vinden. De hierboven genoemde auteur Krawiec (2008) verwoordt deze visie in een bepaald opzicht. Geldt dit ook voor commodificatie in brede zin? Dit is afhankelijk van de mate waarin het welzijn van het kind volgens de utilist van beschadigd wordt en hoezeer dit opweegt tegen de toename in het welzijn van de wensouders (aannemende dat zij gelukkig met het kind zullen zijn) en de draagmoeder. In het geval van commodificatie van kinderen in brede zin, worden kinderen (ook) gezien als producten die gekocht kunnen worden. Dit zal voor een utilist die een regel voor of tegen commercieel draagmoederschap wil formuleren zwaar wegen. Hij zal zich bijvoorbeeld afvragen welke consequenties dit vertoog heeft voor de manier waarop kinderen en mensen in het algemeen bekeken en gewaardeerd worden. Ons inziens zullen utilisten concluderen dat commodificatie in brede zin afgekeurd moet worden, omdat dit zal leiden tot het idee dat mensen als handelswaar beschouwd gaan worden en daarmee het algemeen welzijn niet wordt gediend.

Menig auteur refereert aan het Kantiaans principe, dat elk mens als doel in zichzelf en niet als middel alleen moet worden beschouwd (onder andere: Anderson, 1990; Ezra, 2006; Garavaglia, 2002). Deze auteurs stellen dat dit Kantiaans principe elk menselijk leven omvat, ook dat van het kind. Ook al zijn kinderen nog klein en onvolwassen, zij dienen gerespecteerd te worden om hun

intrinsieke waarde en moeten daarom als doel in zichzelf worden beschouwd (Braeckman, Raymaekers, & Van Riel, 2006; Ezra, 2006; Wilkinson, 2003). Het beeld dat een kind als commoditeit wordt aangemerkt of als een product op de markt wordt gepresenteerd, lijkt dan ook met dit Kantiaanse principe in strijd te zijn. Het kind wordt immers niet als doel in zichzelf beschouwd, maar gebruikt als middel voor doelen, behoeftes of verlangens van anderen (de wensouders, de draagmoeder en de bemiddelingsorganisatie). Hoe mooi het verlangen ook kan zijn van wensouders naar kinderen, een naar dit principe geformuleerd oordeel luidt dat een kind niet gekocht en verkocht mag worden om alleen die verlangens en behoeftes te vervullen of te bevredigen. Bovendien, binnen een maatschappij waarin al sprake is van hoge verwachtingen van ouders ten opzichte van hun kinderen, kan commodificatie in brede zin aan deze hoge verwachtingen bijdragen en prestatiegerichtheid van ouders vergroten. Het kopen van een commoditeit door wensouders past volgens Van Crombrugge (2005) immers in de keuzebiografie van ouders. In plaats van het geschenk van nieuw leven wordt het kind meer als product en eigendom gezien; een product en eigendom waar hoge verwachtingen aan mogen worden gesteld. Dat ouders hun kinderen onvoorwaardelijk lief zouden moeten hebben (zie May, 2002; Sandel, 2007) komt hiermee onder druk te staan. Onvoorwaardelijke liefde betekent niet dat ouders zouden moeten afzien om de ontwikkeling van hun kinderen te beïnvloeden, integendeel. Wel impliceert dit dat zij rekening houden met de specifieke kenmerken en vermogens van het kind en hun opvoeding erop gericht is het kind de mogelijkheid te bieden zijn eigen toekomst vorm te geven (zie bijvoorbeeld Feinberg, 2007).

Toch kan het oordeel genuanceerd worden wanneer er gekeken wordt naar de smalle en brede uitleg van het begrip commodificatie en de doelen van de betrokken partijen. Volgens het principe van Kant moet een leven om zichzelf verwekt en tot leven gebracht worden, en niet enkel en alleen om andere personen te plezieren. Personen, en daarmee ook kinderen, hebben immers een absolute intrinsieke waarde en geen relatieve waarde (Sandel, 2010). Met name de intenties van wensouders lijken bij dit Kantiaanse principe van belang te zijn. Zien zij het kind als behoeftevervuller en worden zij zodoende door hun eigen genot gedreven in het (laten) verwekken van een kind? Of hebben zij toch de (psychologische) notie dat zij het kind als geschenk of goed in zichzelf blijven zien en het kind om het kind zelf in hun gezin ontvangen met een open houding en onvoorwaardelijke liefde voor het kind? In het laatste geval hoeft commodificatie in smalle zin van het kind moreel gezien niet verwerpelijk te zijn. Het kind wordt verwekt en verwacht om zichzelf, ook al wordt er voor betaald. De partij van de draagmoeder en bemiddelingsorganisatie zullen bij commodificatie in smalle zin vervolgens aan dit beeld bij moeten dragen. Zij moeten het kind als goed in zichzelf beschouwen en eerbiedigen. Op deze manier lijkt commodificatie in smalle zin moreel gezien niet verwerpelijk te zijn. Dit gaat echter niet op voor commodificatie in brede zin. Het kind wordt niet langer als doel in zichzelf gezien, maar gezien en behandeld als handelswaar. Het functioneert als

een middel voor alle betrokken partijen. Dit sluit het beeld van het kind als geschenk of goed in zichzelf uit, omdat de (psychologische) notie van het kind als geschenk niet meer aanwezig is (Zehr, 2007). Het ombuigen van de persoon als subject naar een object doet het Kantiaanse principe geweld aan (Sandel, 2010).

Dus, zowel op basis van het utilistisch principe van welzijnsmaximalisatie als het Kantiaans principe van respect voor personen, komen we tot de conclusie dat commercieel draagmoederschap legitiem is zolang er sprake is van commodificatie van het kind in smalle zin. Commodificatie in brede zin wordt verworpen. Interessant is om deze conclusie af te wegen tegen een heel ander principe om te bezien of onze conclusie ten aanzien van commodificatie in smalle zin aanpassing behoeft. Daarvoor gebruiken we de theorie van Garavaglia. Garavaglia (2002) betoogt op basis van de theorie van Finnis (1991) dat ouders hun kinderen moeten beschouwen als *imago dei*. Het respect voor de waarde van het leven van een kind kan met dit beeld verbonden worden met de intuïtie dat het kind een schepsel, een geschapene, is. Deze visie gaat uit van het idee dat menselijk floreren en rechtvaardig handelen mogelijk is wanneer kinderen als beeld van God worden gezien. Het kind is een *imago dei* en een geschenk van het hogere. Ouders moeten zich verantwoorden ten opzichte van de schepper van het kind dat leidt tot bepaalde verwachtingen en eisen ten aanzien van de houding en handelen ten aanzien van kinderen. Dit handelen vereist onder andere een verantwoorde en respectvolle omgang met kinderen. Kinderen zien als schepsels Gods lijkt het maken van kinderen door menselijke interventie uit te sluiten. Dit is echter een letterlijke interpretatie van het *imago dei*-principe. Dit principe botst met de conclusie die wij trokken, maar geeft ons geen aanleiding om de conclusie aan te passen, omdat het *imago dei* principe niet letterlijk geïnterpreteerd hoeft te worden als dat een kind door God geschapen is. Het principe kan evenzeer begrepen worden als een manier waarop een kind beschouwd moet worden. Als het principe op die manier geïnterpreteerd wordt, botst het niet met de conclusie. Immers, ook daarin stelden we dat wensouders het kind moeten zien als een bijzonder wezen, dat liefdevol en met respect bejegend moet worden.

Conclusie

Wij komen tot de conclusie dat commercieel draagmoederschap legitiem is indien wensouders, de bemiddelingbureaus en de draagmoeder respect hebben voor de waarde van het leven van het kind en de wensouders onvoorwaardelijke ouderliefde betonen. Deze principes kunnen verbonden worden met de intuïtie dat een kind niet aangetast mag worden in zijn of haar menselijke waarde. Commodificatie in smalle zin hoeft geen afbreuk te doen aan deze ethische principes en intuïtie, zolang alle partijen het kind met respect voor zijn leven behandelen en ouders het kind als een geschenk of goed in zichzelf blijven zien.

De principes zijn wel in strijd met commodificatie in brede zin. Dat is de commodificatie die ook intuïtief de meeste vragen oproept. Door commodifi-

catie in brede zin wordt de wereld van concrete personen en unieke individuen met specifieke persoonlijke karakteristieken verwisseld voor een wereld van verwisselbare karakterloze voorwerpen (Garavaglia, 2002). Commodificatie in brede zin devalueert daarmee de waarde van het leven van het kind, omdat zij het beeld van het kind beïnvloedt en verandert. Deze commodificatie in brede zin zou ook kunnen bewerkstelligen dat er specifieke verwachtingen zijn ten aanzien van het kind. Deze verwachtingen houden geen rekening met het kind zelf, maar zijn de verwachtingen die gesteld worden aan een product. Kinderen zijn echter geen objecten die gebruikt kunnen worden voor de verlangens van anderen, maar dienen gekoesterd te worden met liefde en respect voor hun leven en autonomie. Want waar de economische markt winst en efficiëntie nastreeft moet er juist bij de ouders affectie, zorg, liefde, verantwoordelijkheid en wederkerigheid te vinden zijn (Ezra, 2006).

In de discussie rond commercieel draagmoederschap en de gerechtvaardigde commodificatie van het kind gaat het dus uiteindelijk om de vraag: Wat is het beeld van het kind? Hoe wordt het kind gezien, als product, recht of als goed in zichzelf? Alleen wanneer het kind als geschenk of als goed in zichzelf wordt gezien en met een open houding tegemoet wordt getreden, zal het op een verantwoorde manier worden ontvangen. Tegelijkertijd biedt dit antwoord ook een richtlijn voor situaties waar een andere reproductietechniek wordt ingezet of zelfs situaties waar ouders langs de natuurlijke weg een kind krijgen. Nieuw (empirisch en theoretisch) onderzoek naar verwachtingen en houdingen van ouders en naar draagmoederschap en reproductietechnieken, zullen van toegevoegde waarde zijn in de discussie rond deze moeilijke kwesties.

Abstract

Commercial surrogacy is one of the options of reproduction which couples with fertility problems can choose to fulfill their wishes for a child. However, this option is associated with some consequences for the child. Commodification can occur, both in the narrow sense: the child becomes a product that can be bought, and in the wide sense: of a child as a gift that is not made to accommodate particular parental wishes seems to be excluded. The question that is asked is if commodification of a child can be accepted from an ethical perspective. An ethical justification of commodification can be found by means of the reflective equilibrium. Commodification and commercial surrogacy is only justified when the child is regarded as a good in itself.

Noten

- 1 Rechtbank 's-Gravenhage, 24 oktober 2011, *JPF* 2012,13
- 2 In 1993 is het bemiddelen en adverteren inzake draagmoederschap strafbaar gesteld, zoals vermeld in artikel 151b en 151c van het wetboek van Strafrecht. Het draagmoeder-

- schap met winstoogmerk *an sich* is daarmee niet strafbaar, maar de actie die dit mogelijk maakt (het bemiddelen) wel. Ook het bemiddelen voor zichzelf is daarbij niet toegestaan en strafbaar gesteld. Praktisch gezien is daarmee het commercieel draagmoederschap verboden, omdat de uitvoering niet mogelijk is. De wetgever wilde zodoende voorkomen dat draagmoederschap zich als maatschappelijk verschijnsel zou ontwikkelen (Memorie van Toelichting, Tweede Kamer, 1991/92, 21968). In 2011 heeft staatssecretaris Teeven nieuwe bepalingen rond (commercieel) draagmoederschap geformuleerd, zoals het afzien van een oordeel over de hoogte van een onkostenvergoeding betaald in internationale commercieel draagmoederschap (Brief aan Tweede Kamer, 16 december 2011, 196747).
- 3 Er kan afhankelijk van de vorm van draagmoederschap ook gesproken worden van de 'draagster' of de 'leenmoeder'. Omdat de wetgever tot nu toe de term 'draagmoeder' bezigt voor alle vormen van draagmoederschap sluiten wij daarbij aan.
  - 4 Een goed voorbeeld van internationaal donorschap en draagmoederschap is te zien in de IDFA documentaire 'Google Baby' van de regisseur Zippi Brand Frank, 2009. De KRO heeft in 2012 een serie uitgezonden getiteld 'Draagmoeder gezocht'. Daarin werden verschillende echtparen met kindervens gevolgd in hun zoektocht naar een draagmoeder. De daarmee gepaarde vragen en ethische kwesties werden tevens belicht.
  - 5 In het hiernavolgende wordt geen onderscheid gemaakt tussen kinderen die geheel, gedeeltelijk of helemaal geen genetische verwantschap met hun ouders hebben. Het is interessant om in een vervolg na te gaan of dit verschil consequenties heeft voor de argumenten voor of tegen commodificatie.
  - 6 Zie in dit verband ook het recente nieuwsbericht 'Draagmoeders leveren 2x tweeling' (NOS, 28 oktober 2013).

Referenties

- Anderson, E.S. (1990). Is women's labor a commodity? *Philosophy and Public Affairs*, 19(1), 71-92.
- Blaak, M. (2008). Commercieel draagmoederschap. *Tijdschrift voor de Rechten van het Kind*, 4.
- Boele-Woelki, K., Curry-Sumner, I., Schrama, W., & Vonk, M. (2011). *Draagmoederschap en illegale opnemings van kinderen*. Utrecht: Utrecht Centre for European Research into Family Law.
- Braeckman, A., Raymaekers, B., & van Riel, G. (2006). *Handboek wijsbegeerte*. Leuven: Lannoo Campus.
- Ciccarelli, J. C., & Beckman, L. J. (2005). Navigating rough waters: an overview of psychological aspects of surrogacy. *Journal of Social Issues*, 61(1), 21-43.
- Damelio, J., & Sorensen, K. (2008). Enhancing autonomy in paid surrogacy. *Bioethics*, 22(5), 269-277.
- Daniels, N. (1996). *Justice and justification: reflective equilibrium in theory and practice*. Cambridge/ New York/ Melbourne: Cambridge University Press.
- Elster, N.R. (2005). Assisted reproductive technologies: contracts, consents, and controversies. *American Journal of Family Law*, 18(4), 193-199.
- Ezra, O. (2006). Babies as commodities. *Law and Philosophy Library*, 74(3), 127-140.
- Feinberg, J. (2007). The child's right to an open future. In R. Curren (ed.), *Philosophy of education: an anthology* (pp. 112-123). Blackwell Publishing.
- Finnis, J. (1991). *Moral absolutes tradition, revision and truth*. Catholic University Press.
- Garavaglia, M. (2002). The value of the post-modern child: property, personhood or purgatory. *University of Detroit Mercy Law Review*, 80(1), 1-30.
- Golombok, S., Murray, C., Brinsden, P., & Abdalla, H. (1999). Social versus biological parenting: Family functioning and the socioemotional development of children conceived by egg or sperm donation. *Child Psychology and Psychiatry*, 40(4), 519-527.

- Golombok, S., Murray, C., Jadva, V., MacCallum, F., & Lycett, E. (2004). Families created through a surrogacy arrangement: parent-child relationships in the first year of life. *Developmental Psychology*, 40(3), 400-411.
- Golombok, S., MacCallum, F., Murray, C., Lycett, E., & Jadva, V. (2006a). Surrogacy families: parental functioning, parent-child relationships and children's psychological development at age 2. *Child Psychology & Psychiatry*, 47(2), 213-222.
- Golombok, S., Murray, C., Jadva, V., Lycett, E., MacCallum, F., & Rust, J. (2006b). Non-genetic and non-gestational parenthood: consequences for parent-child relationships and the psychological well-being of mothers, fathers and children at age 3. *Human Reproduction*, 21(7), 1918-1924.
- Hanna, J. K. M. (2010). Revisiting child-based objections to commercial surrogacy. *Bioethics*, 24(7), 341-347.
- Humbyrd, C. (2009). Fair trade international surrogacy. *Bioethics*, 9(3), 111-118.
- Kievits, F., & Adriaanse, M. T. (2005). Toename onvruchtbaarheid. *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 149, 1646.
- Krawiec, K. (2008). Altruism and intermediation in the market for babies. *Washington & Lee Law Review*, 66. Retrieved 4 June 2011, from <http://www.sas.upenn.edu/~baron/475/baby.market.pdf>
- Krimmel, H.T. (1992). Surrogate mother arrangements from the perspective of the child. In K. D. Alpern (ed.), *The ethics of reproductive technology* (pp. 57-70). New York: Oxford University Press.
- Larkey, A. M. (2003). Redefining motherhood: determining legal maternity in gestational surrogacy arrangements. *Drake Law Review*, 51, 605-632.
- MacCallum, F., Lycett, E., Murray, C., Jadva, V., & Golombok, S. (2003). Surrogacy: The experience of commissioning couples. *Human Reproduction*, 18(6), 1334-1342.
- May, W. F. (2002). Comments to president's council on bioethics: my take on some of its deliberations. *Perspectives in Biology and Medicine*, 48(2), 229-240.
- Murray, T. H. (1996). *The worth of a child*. Berkeley: University of California Press.
- Owen, L., & Golombok, S. (2009). Families created by assisted reproduction: parent-child relationships in late adolescence. *Journal of Adolescence*, 32(4), 835-848.
- Nederlandse Gezondheidsraad (1997). *Het planningsbesluit In Vitro Fertilisatie*. Rijswijk: Nederlandse Gezondheidsraad.
- Parks, J. A. (2009). Care ethics and the global practice of commercial surrogacy. *Bioethics*, 24(7), 333-340.
- Protocol ASAA (2008). *Protocol Afstand, Screening, Adoptie en Afstammingsvragen*. Ministerie van Justitie, Raad voor de Kinderbescherming Landelijk Bureau.
- Radin, M. J. (1987). Market-inalienability. *Harvard Law Review*, 100(8), 1849-1937.
- Radin, M. J. (1992). Market-inalienability. In K. D. Alpern (ed.), *The ethics of reproductive technology* (pp. 174-194). New York: Oxford University Press.
- Rawls, J. (1972, 1999). *A theory of justice* (Revised edition). Harvard University Press.
- Richey, J. J. (2005). A troublesome good idea: an analysis of the Illinois gestational surrogacy act. *Southern Illinois University Law Journal*, 30, 169-194.
- Sandel, M. J. (2007). *The case against perfection*. Cambridge: Harvard University Press.
- Sandel, M. J. (2010). *Rechtvaardigheid. Wat is de juiste keuze?* Amsterdam: Uitgeverij Ten Have.
- Shenfield, F., de Mouzon, J., Pennings, G., Feraretti, A. P., Andersen, A. N., de Wert, G., & Goossens, V. (2010). Crossborder reproductive care in six European countries. *Human Reproduction*. Retrieved 10 May 2011, from http://www.eshre.eu/binarydata.aspx?type=doc&sessionId=qrgogs25gevccefbzxvun045/Shenfield_et_al_2010_Cross_border_reproductive_care_in_six_European_countries.pdf

- Spar, D. L. (2006). *The baby business. How money, science, and politics drive the commerce of conception*. Boston: Harvard Business School Press.
- Spiecker, B. & Stutel, J. (2001). Reflective equilibrium as a method of philosophy of education: Justifying an ethical conception of children's sexual rights. In F. Heyting, D. Lenzen, & J. White (eds.), *Methods in Philosophy of Education* (pp. 30-43). London/New York: Routledge.
- Teman, E. (2008). The social construction of surrogacy research: an anthropological critique of the psychosocial scholarship on surrogate motherhood. *Social Science & Medicine*, 67(7), 1104-1112.
- Van Crombrugge, H. (2005). Geen opvoeding zonder uitgesproken engagement. In H. van Crombrugge, H., & E. Lombaert (red.), *Gezin en opvoeding: weldadig en gewelddadig* (pp. 77-94). Antwerpen: Garant.
- Watson, J. L. (2007). Growing a baby for sale or merely renting a womb: should surrogate mothers be compensated for their services? *Whittier Journal of Child & Family Advocacy*, 529 (6), 533-535.
- Wilkinson, S. (2003). *Bodies for sale*. Londen: Routledge.
- Zehr, J. L. (2007). Using gestational surrogacy and pre-implantation genetic diagnosis: Are intended parents now manufacturing the idyllic infant? *Loyola Consumer Law Review*, 20, 294-324.
- Rechtbank 's-Gravenhage, 24 oktober 2011, *JPF* 2012, 13 met annotatie door I. Curry-Summer.
2011. Surrogacy Package Cost. *Gaudium*. Retrieved 11 May 2011, from <http://www.ivfsurrogacycentre.com/surrogacy-package.html>
2011. Surrogacy Cost Package India. *Wyzax Medical Tourism*. Retrieved 24 May 2011, from <http://www.wyzaxmedicaltourism.com/surrogacy-package-cost.html>
2013. Draagmoeders leveren 2x tweeling. *NOS*, 28 oktober 2013. Geraadpleegd op 30 oktober 2013, van <http://nos.nl/artikel/567805-draagmoeders-leveren-2x-tweeling.html>